

Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ

ԳԵՈՐԳ ՖՐԱՆՑԵՍԻ ՔՐՈՆԻԿՈՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԱՆՏԻՊ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլսի անկման 500-ամյակի լրանալու (1953 թ.) կապակցությամբ ՀՍՍՌ Պետական Մասնագրարանի ձեռագրերում հայ-բյուզանդական և հայ-հունական հարաբերությունների վերաբերյալ նյութեր որոնելիս մեզ հաջողվեց հայանաբերել ի միջի աչոյց, բյուզանդական վերջին պատմագիր Գեորգ Ֆրանցեսի հայանի Քրոնիկոնի հայերեն անտիպ թարգմանությունը, որը մինչև այժմ վրիպել էր մասնագետների ուշադրությունից:

Ինչպես հայանի է՝ Գեորգ Ֆրանցեսի այդ երկն ամենակարևոր աղբյուրներից մեկն է Բյուզանդական կայսրության վերջին՝ Պալեոլոգների շրջանի և Կ. Պոլսի անկմանը հաջորդող մտա քառորդ դարի պատմության վերաբերյալ, ընդգրկելով 1258 թվականից մինչև 1476 թվականը ակզի ունեցած գեպքերը:

Գեորգ Ֆրանցեսը, որ ծնվել է 1401 թվականին, տասնյոթ տարեկան հասակից գանվել է պալատական ու պետական ծառայությունների մեջ, կատարել է գիվանազիտական կարևոր միսիաներ և մասնակցել բյուզանդական կյանքի ներքին ու արտաքին իրադարձություններին, այնպես որ նրա պատմական աշխատությունը մեծ մասամբ նվիրված է այնպիսի գեպքերի, որոնց ժամանակակից ու մասնակից է եղել նա: Վերջին ժամանակներին Գեորգ Ֆրանցեսը կայսրության մեծ-լոգոթեան էր: Մայրաքաղաքի անկման ժամանակ նա իր ընտանիքի հետ միասին գերի մնաց թուրքերի ձեռքում. որոշ ժամանակից հետո կարողացավ ազատվել գերությունից, հետագայում առանձնացավ Կորֆու կղզու վանքերից մեկում, այնտեղ գրեց իր Քրոնիկոնը կամ ժամանակագրությունը և այնտեղ էլ մահացավ:

Գեորգ Ֆրանցեսը Կ. Պոլսի անկման նախորդող և հաջորդող գեպքերի իրազեկ ու լավատեղյակ պատմիչն է, այդ պատճառով էլ նրա Քրոնիկոնը հանգիստանում է պատմական մեծարժեք աշխատություն, որի ուսումնասիրությունը մերկացնում է մեր օրերի արտասահմանյան մի քանի հետադիմական գիտնականների փորձերը՝ վերագնահատման ենթարկելու Բյուզանդիայի անկման աղեալի գեպքի էությունը և սրբելու պատմության միջից այն արատավոր էջերը, որոնք գրված են բյուզանդական քաղաքակրթությունն ավերող ու քանդող բարբարոս նվաճողների հասցեին: Գեորգ Ֆրանցեսը միաժամանակ բյուզանդական հասարակության ամենալայն խավերի շահերն ու ձգտումները մարմնավորող ժողովրդական-ուղղափառ հոսանքի անձնավեր գործիչներից և նրա քաղաքական մտածողության հա-

րազատ արտահայտիչն է եղել, մի կողմից ակտիվորեն պայքարելով թուրքական նվաճման սպառնալիքի դեմ, մյուս կողմից գիմադրելով լատինական Եվրոպայի «խաղաղ» ներխուժման վտանգի դեմ:

Սովետական պատմագիտության և ընդհանրապես պրոգրեսիվ բյուզանդագետների վերաբերմունքը միանգամայն գրական է եղել Բյուզանդիայի վերջին պատմագրի հանդեպ: Ռուս բյուզանդագետ Ա. Վասիլյևը գրում է, որ Գևորգ Ֆրանցեսը «իր հերոս կայսրի և առհասարակ Պալեոլոգների տան հանդեպ անսահման սիրով տողորված և ունխայի՞ հակառակորդ լինելով նկարագրել է Բյուզանդիայի վերջին ժամանակները, նպատակ ունենալով վերականգնել պարտված Կոստանդինի, անարգված հայրենիքի և հունական վերավորված ուղղափառության պատիվը՝: Իսկ մի այլ տեղ նույն գիտնականը կրկնում է իր գրական ընթացիկը նրա մասին՝ գրելով. «Ատելությունը թուրքերի հանդեպ, հավատարմությունը դեպի ուղղափառությունը և ամբողջ գրքով անցնող աշատու վերաբերմունքը դեպի Պալեոլոգները՝ հանդիսանում են Ֆրանցեսի բնորոշ գծերը»²:

Գևորգ Ֆրանցեսի Քրոնիկոնի հունարեն բնագիրը ծանոթ է երկու խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ: Ընդարձակ Քրոնիկոնը տպագրվել է երկու անգամ, առաջին անգամ՝ 1796 թ. Վիեննայում³, և երկրորդ անգամ՝ 1838 թ. Բոննայում⁴: Երկու անգամ էլ տպագրվել է համառոտ Քրոնիկոնը⁵: Վերջինիս հարադատությունը, սակայն, որպես ուղղակի Գևորգ Ֆրանցեսի գրչից ելած աշխատություն, դեռ երկրայելի է, այնպես որ պատմագիտության մեջ երբ խոսք է լինում առհասարակ Ֆրանցեսի Քրոնիկոնի մասին, այդ վերաբերում է ընդարձակ Քրոնիկոնին, եթե հատկապես չի նշվում, թե ուրն է: Այդպես և ներկա էջերում Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանության կապակցությամբ մենք նկատի ունենք միշտ հունարեն ընդարձակ Քրոնիկոնը միայն⁶:

Հունարեն բնագրի հրատարակումից առաջ Քրոնիկոնը երկար ժամանակ ծանոթ էր միայն Հալոթ Պոնտանոսի լատիներեն վատորակ թարգմանությամբ, որը լույս էր տեսել 1604 թ. Ինգոլշտատում, Թեոփիլակոս Սիմոնատեսի Պատմության վերջում: Հունարեն բնագրի Բոննայի հրատարակության մեջ լույս տեսավ լատիներեն մի ուրիշ թարգմանություն ևս, որը կատարված էր Բրոսկոֆի կողմից: Լատիներեն այս կրկին թարգմանություններից բացի Քրոնիկոնի ուրիշ թարգմանություն ծանոթ չէր մեզ մինչև օրս. այժմ, սակայն, պարզվում է, որ մենք ունենք նրա (ըն-

* Եկեղեցական միության շարժում՝ հունական և լատինական եկեղեցիների միադորման նպատակով:

¹ А. А. Васильев, «Падение Византии; эпоха Палеологов (1261—1453)», Ленинград, «Academia», 1925, стр. 74.

² Ibidem, 114.

³ «Χρονικόν Γεωργίου τοῦ Φραντζῆ τοῦ πρωτοβεστιάριου... τὸν πρῶτον ἐκδοθὲν ἐπιμελεία Φ. Κ. Ἰ. Ἀλτερ», ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1796.

⁴ Բյուզանդական պատմագիրների հետևյալ ժողովածուների մեջ. «Corpus scriptorum historiae byzantinae» etc., հրատ. Im. Bekker-ի, Bonnae, 1838.

⁵ Հետևյալ հրատարակությունների մեջ. Ang. Mai, «Classici auctores», t. IX, Romae, 1837, p. 594f. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», series graeca, t. CLVI, Parisiis, p. 551f.

⁶ Հայաները, որ մենք ձեռքի տակ չենք էլ ունեցել համառոտ:

դարձակ Քրոնիկոնի) հայերեն թարգմանությունը, որը կատարված է ժ-Ը դարի երկրորդ կիսին՝ այս շրջանի հայ գրական գործիչներից Մելքիսեղի թարգմանի ձևաքով:

Գնորդ Ֆրանցեզի Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանությունը գտնվում է ՀՍՍՌ Պետական Մատենադարանի № 2644 ձևագրում, որը անցյալ դարի 40-ական և 50-ական թվականներին թագևոս Մինրդատյանցի կողմից հավաքված մատենադարական նյութեր է պարունակում:

Ավելորդ համարելով մի առ մի թվարկել այստեղ այդ նյութերը, միայն կնշենք, որ նրանցից մի մասը Ռուբեն Պաղտասարյանի ձևաքով է ընդօրինակվել, մյուս մասը՝ նույնինքն թ. Մինրդատյանցի ձևաքով, իսկ վերջում մի կտոր էլ՝ մի անձանոթ գրչի ձևաքով:

Արդ՝ № 2644 ձևագրի այս նյութերի շարքումն է գտնվում Գնորդ Ֆրանցեզի Քրոնիկոնը, որը «Պատմութիւն Յունաց տէրութեան և Կոստանդնուպոլսոյ առման» խորագիրն է կրում (էջ 121ա—202ա): Այս բնագիրը ընդօրինակման հիշատակարան չունի, բայց չի կարելի անուշաղբ թողնել այն հանգամանքը, որ սա և սրան նախորդող՝ Մատթևոս Ուռհայեցու ժամանակագրությունը միևնույն գրչի՝ Ռուբեն Պաղտասարյանի ձևաքով են ընդօրինակվել, իսկ Ուռհայեցու ժամանակագրության վերջում գտնում է հետևյալ հիշատակարանը.

«Օրինակեցաւ գիրս այս, որ է պատմութիւն Մատթևոսի Ուռհայեցւոյ, ի թանգարանէ Պալատոյ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ. գրչութիւնն հին, բայց անթուական էր. գոյր ի մէջ սորա պատմութիւն Խիկարայ իմաստասիրի և պատմութիւն Մեծին Ներսէսի: Ի վայելումն թագևոս աղայի Մինրդատեան: Գծագրեաց Ռուբէն Պաղտասարեան, աշակերտ Սուրբ Սահակեան վարժարանին ի Սամաթիայ: Ի 1853 ամի, ի Սամաթիայ» (էջ 118բ):

Կարծում ենք, որ Մատթևոս Ուռհայեցու ժամանակագրության հետ միասին «Պատմութիւն Յունաց տէրութեան և Կոստանդնուպոլսոյ առման» բնագիրը ևս Կ. Պոլսի Պալատ թաղի հայկական թանգարանի ձևագրերից է գալիս, — գուցե ոչ միևնույն ձևագրից, — և նույն գրչի ձևաքով արտագրվել է թ. Մինրդատյանցի համար:

Ինչպես գիտենք՝ թ. Մինրդատյանը հայկական մատենագրության անտիպ բնագրեր էր հավաքում և պատրաստում տպագրության: Այդպիսիներից նա 1851 թ. Կ. Պոլսում հրատարակեց «Պատմութիւն Սերէոսի ի Հերակլն» աշխատությունը, որի առաջարանում եռանդագին շեշտում էր մատենագրական արժեքավոր բնագրերի որոնման և տպագրման կարևորություն մասին: Սերէոսի Պատմության տպագրությունից հետո թ. Մինրդատյանցը մեզ անհայտ պատճառներով չկարողացավ շարունակել իր գործունեությունը այդ ուղղությամբ: թ. Մինրդատյանցը 1853 թվականին ընդօրինակել տալով այս Քրոնիկոնը, ըստ երևույթին, մտադրված է եղել տպագրել այդ Կ. Պոլսի անկման 400-ամյակի առթիվ:

Պետք է նշել, որ այստեղ «Պատմութիւն Յունաց տէրութեան և Կոստանդնուպոլսոյ առման» խորագիրը պայմանական է լինի, որովհետև նախ դա ոչ թե բնագիրն արտագրողի ձևաքով է գրված, այլ հետո միայն և մատիտով է ավելացվել թ. Մինրդատյանի ձևաքով, և երկրորդ՝ այդ խորագիրը գտնվում է ոչ թե այն էջում, որտեղից բնագրի ընդօրինակությունն է

սկսվում, այլ սկզբում զետեղված դատարկ և ավելորդ թերթի վրա, որով և կասկած չի մնում, որ Պալատի օրինակից չի գալիս այդ խորագիրը: Իսկ բուն բնագրի ընդօրինակութունն սկսվում է 122ա էջից՝ Ա. գրքի Ա. գլխի վերնագրով. «Գիրք առաջին: Գլուխ Ա. Յաղագս պատճառաց Բալէօլօկոսաց թագաւորութեանն»:

Համեմատելով Գևորգ Ֆրանցեսի Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանության այս օրինակը նրա հունարեն ծանոթ բնագրի հետ¹, նկատեցինք որոշ հանգամանքներ, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են հետաքրքրութուն ներկայացնել Քրոնիկոնի բնագրագիտական խնդիրներով զբաղվող գիտնականների համար:

Բնագրի ամբողջականության տեսակետից՝ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հայերեն թարգմանության այս ընդօրինակությունը չունի հեղինակի նախարանը (Προοίμιον), այլ սկսվում է, ինչպես ստացինք, ուղղակի Ա. գրքի Ա. գլխով, և արդեն այս է պատճառը, որ հայերեն բնագիրը հունարենի ընդհանուր վերնագիրն էլ չունի: Ա. և Բ գրքերը կան ամբողջությամբ, Գ գիրքը լրիվ չկա, այլ պարունակում է միայն մինչև Գ գլուխը մասամբ ներառյալ, իսկ մնացած գլուխները (Գ մասամբ — ԺԱ. գլուխները), ինչպես և Գ գիրքն ամբողջությամբ (Ա.—ԻԳ գլուխները) չկան: Այսպիսով հայերեն թարգմանության այս ընդօրինակությունը կանգ է առնում հունարեն հրատարակության 258-րդ էջի 18-րդ տողի վերջակետի վրա:

Կասկած չկա, որ այս նկատելի թերույթը ձեռագրից թերթեր թափվելու հետևանք չէ, քանի որ այժմյան վերջին թերթի վրա գրված է խոշոր վերջակետը: Արդյոք որոշ գիտումով է, որ այս ընդօրինակությունը թերի է թողնվել, թե այդ թերույթը գալիս է այն նախագաղափար օրինակից, որից ընդօրինակվել է սույնը: Ավելորդ ենք համարում զբաղվել ենթադրություններով:

Հայերեն թարգմանության մեր այս օրինակը կատարելապես համընթանում է հունարեն բնագրի հետ, բայց ուշադրության արժանի երկվույթներ է պարզում բնագրագիտական տեսակետից: Նախ՝ գլխարածաման տարբերությունները, և երկրորդ՝ բնագրի ընթերցվածների տարբերությունները:

Գրքերի կամ հատորների բաժանումը հայերեն և հունարեն բնագրերի մեջ նույնն է, բայց գրքերի ներքին բաժանումները տարբերվում են: Երբեմն հունարենի մի քանի գլուխները միացած են հայերենում, իսկ երբեմն, ընդհակառակն, հունարենի մեկ գլուխը երկուսի կամ երեքի է բաժանված հայերենում, որի հետևանքով Ա. գիրքը հայերենում ունի 31 գլուխ, իսկ հունարենում՝ 40. Բ գիրքը հայերենում ունի 20 գլուխ, իսկ հունարենում՝ 19. Գ գիրքը հայերենում ունի 5 գլուխներ, որոնք համապատասխանում են հունարենի 4 գլուխներին (4-րդ գլուխը մասամբ միայն ներառյալ): Բացի այդ՝ Քրոնիկոնի որոշ գլուխներ հայերենում ունեն վերնագրեր, որոնք երբեմն պատահում են հունարենի այս կամ այն ձեռագիր օրինակում, ինչպես տեսնում ենք Բոննայի հրատարակության տարբերակներում (հմմտ. էջ 36, տող 4. էջ 40, տող 14, և այլն):

¹ Մեր առջև ունենք Բոննայի հրատարակությունը, որը նշել է նաև Վիեննայի հրատարակության էջերը և մի քանի ձեռագիր օրինակների տարբերակները:

Նույնքան և ավելի ուշագրով են այն մի շարք, թվով ոչ դանդա-
 սելի, տարբերութեանները, որոնք գոյութիւն ունեն հունարեն ծանոթ
 բնագրի և հայերեն թարգմանութեան բնագրի միջև և որոնք չեն երևում
 հունարենի ծանոթ վարիանտներում ևս: Այսպես, օրինակ, հունարենում
 կարգում ենք.

«... ἀπέθανε καὶ ἡ δέσποινα κυρία Εὐγένεια ἡ τοῦ Κατελιούτζη θυγάτηρ τοῦ
 τῆς Λέσβου αὐθέντου» (էջ 191, տող 18—19):

Բսկ հայերենում¹

«... և տիրուհի խաթուն Էւգէնիայն՝ որ էր դուստր Քատէլիուսի,
 Սերվիայի մեծաւորին, վախճանեցաւ» (էջ 181ա):

Գարձայլ հունարենում կարգում ենք.

«... καὶ τὸν Μονεμβασίας κύρ Θεοδόσιον» (էջ 190, տող 19—20):

Բսկ հայերենում՝ այսպես.

«... և զԹոնէմիասիայի տէր Թէոդորոսն» (էջ 180բ):

Պարզ է, որ տարբեր անուններ են Ասարոս և Սերվիա, Թէոդոսիոս և
 Թէոդորոս, բայց մասնագիտական գրականութեան բացակայութեան հետե-
 վանքով մենք հնարավորութիւն չունենք այստեղ ծանրանալու այսպիսի
 բնագրական տարբերութեանների վրա՝ նրանց արժեքը գնահատելու հա-
 մար ի նպատակով կամ մյուս կողմի:

Այսպես նաև հունարեն հրատարակութեան մեջ սրպես տեղանուն
 հիշվում է Παρέντιον (լատ. Parentium), որ է իտալ. Parenzo, Բարիայի
 նախահանգիստներից մեկը, Վենետիկից ոչ շատ հեռու: Այս անունը հայե-
 րեն թարգմանութեան տեքստում ունի Գարաւաիֆնոս (Ταραντινος) ձևը, որն
 հիշեցնում է հարաւային Բաալիայի նախահանգիստ՝ այժմյան Taranto կամ
 Tarento-ն (լատ. Tarentum): Յրանցեալ ասանց ասելու, թե Ֆերրարայի
 ժողովին մասնակցելու համար Կ. Պոլսից կայսրի գլխավորութեամբ Բաալիա
 մեկնող բյուզանդական պատվիրակութեան նախնի իտալական որ նախա-
 հանգիստն էին հասել, սկսում է պատմել, թե այս վերջին վայրից նախերը
 1438 թ. փետր. 7-ին իրենց ճանապարհը շարունակել էին դեպի Վենետիկ:
 Այստեղ հունարեն բնագիրն ասում է.

«Κατὰ τὴν ἐβδόμην τοῦ Φεβρουαρίου μηνὸς ὀρμήσασαι ἐκ τοῦ Παρεντίου πᾶ-
 σαι αἱ τριήρεις ὁμοῦ, ἡ δὲ βασιλικὴ τριήρης διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν ταχύτεραν τῶν ἄλλων
 προαπέστρωσε τῶν ἄλλων εἰς Ἑνετίαν» (էջ 181, տող 14—17):

Բսկ հայերենում գրված է.

«Ի եօթն փետրվարի ամսոյն գիմեայ ի Գարաւաիֆնոսէ ամենայն
 նաւքն ի միասին, և թագաւորական նաւն վասն գոլոյն արագըն-
 թաց քան զայլն, նախաժամանակաց ի Վենետիկ» (էջ 177բ):

Անտարակույս Ա և Դ տառերի շփոթութեանից է առաջ եկել այս
 տարբերութեանը երկու բնագրերում:

Քրոնիկոսի հայերեն թարգմանութեանը, անշուշտ, չի կարող իր նշա-
 նակութեանը չունենալ նրա հունարեն ծանոթ բնագրի որոշ մասերը լու-
 սարանելու տեսակետից, եթե մանաւանդ նկատի ունենանք, որ հունարեն
 բնագրում գոյութիւն ունեն նշանակալի ազատագումներ, որոնցից մի
 մասը ուշագրութեան առարկա է դարձրել բյուզանդագետ-բանասէր Գ. Գեո-

¹ Նկատի ունենալ, որ թարգմանիչը հունական հատուկ անունների մեջ պահել է
 հունարեն ժամանակակից արտասանութեանը: Բսկ նրա կիրառած տառադարձութեան
 սխառեք ճիշտ ու ճիշտ այժմյան արեւմտահայ տառադարձութեան սխառման է:

տունիսը սրանից դեռևս 60 և ավելի տարիներ առաջ¹: Գրանուժ համագլխու համար կարելի է մի կերպ օրինակով համեմատության գնել հայերեն թարգմանության բնագիրը Դեստունիսի կատարած գիտադոկյունների հետ, որոնց հետ ըստ ամենայնի համաձայնվում է հայերեն թարգմանությունը:

Գեորգ Ֆրանցեսը Վրաստանում և Տրապիզոնում իր կատարած միսիայից վերագրանալու (1451 թ.) պատմությունը գրելիս խոսում է, ի միջի այլոց, վրաց թագավորից նվեր ստացած երկու գերիների մասին: Դեստունիսը գրում է տալիս, որ Քրոնիկոնի ընդարձակ բնագրում չի ասվում, թե այդ գերիները սրակից էին գերվել. «καὶ δύο οὗς ὁ βασιλεὺς Ἰβηρίας μοι ἐδώρησατο ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ αἰχμαλωτισθέντων, ὅτε τοὺς αἰχμαλώτους ἐσκόλευσεν» (էջ 213, տող 9—11), մինչդեռ համաստա Քրոնիկոնը հայանում է, որ նրանք Շամ[ա]խի արշավանքի ժամանակ էին գերվել («περὶ τὸ Σαρχίν»): Համաստա միջոցով այս տվյալը ձեռք բերելուց հետո Դեստունիսը գանում է, որ ընդարձակ Քրոնիկոնի մի քանի ձեռագիր օրինակներում Տարաչի (Շամախի) անվան միայն բեկորները կան պահված՝ աղավաղ այլ կերպարանք ստացած նախագատման մեջ, փոխարինելով վերսնշյալ հավաքածի վերջին չորս բառերին, այսպես՝ «ὅτε ἐν τῇ μάχῃ ἐσκόλευσεν», «ὅτε τόσῃν μάχῃν ἐσκόλευσεν», «ὅτε τόσῳν μάχῃν ἐσκόλευσεν»²:

Արդ՝ հայերեն թարգմանությունը ճիշտ և գիտադոկյուն համապատասխան կերպով պահել է հունարեն բնագրի այս մասը, հետևյալ բառերով. «և գերվու մանկախ, զոր թագաւորն Բվիրիայի ինձ շնորհեաց յւերմէ գերեցելոցն, յորժամ կողապեաց զՇամախին» (էջ 188ա):

Կանգ առնենք Գ. Դեստունիսի մի ուրիշ գիտադոկյուն վրա:

Գեորգ Ֆրանցեսը պատմում է, որ 1439 թ. Կիր Կոստանդինը Պատրարսից հասնում է Եվրիպոս կղզին և այնտեղից մեկնում դեպի Կ. Պոլիս: Այս մասին հունարեն ընդարձակ Քրոնիկոնում գրված է.

«...καὶ ἐμβάντες εἰς τινὰ τῶν Ἐνετῶν τριήρη ἀπὸ ἄστεος Εὐρίπου Εὐβοίαν λεγομένην» (էջ 163, տող 4—5):

Ըստ այս ընթերցման՝ վենետիկյան նավի անունը Եվրեա է, ինչպես հասկացել են նաև ու թարգմանել Պոնտանոսն ու Բրոկհոֆը: Դեստունիսը նշում է, որ կերպ ձեռագրերում այս ընթերցվածի տարբերակներ կան, որոնք նույնպես բավականին մութ են («ἀπὸ τινος ἄστεος τῆς εὐρίπου εὐβοίας λεγομένου», «ἀπὸ τινος ἄστεος τῆς εὐρίπου εὐβοίας λεγομένην ἐπλεύσαμεν»), և նա գրում է համաստա Քրոնիկոնի օգնության, բայց սա ևս չի օգնում կարգի բերելու աղավաղված նախագատմանը³:

Այստեղ հայերեն թարգմանությունը մեղ ասում է, որ Եվրեա-ն ոչ թե վենետիկյան նավի անունն է, այլ Եվրիպոս կղզու մի ուրիշ անունը. «և անտի ի մի ի նաւուցն վենետիցոց մտեալ ի միոյ բերդէն Եւրիբոսի»:

¹ Г. Дестунис, «Опыт биографии Георгия Франдзия», Журнал Министерства Народного Просвещения, часть ССLXXXVII, 1893, № 6, отд. 2, стр. 427—497. Idem, «Заметки по исправлению текстов в обеих летописях Франдзия», Журнал Министерства Народного Просвещения, часть ССXCI, 1894, № 1, отд. классич. филол., стр. 1—II.

² Г. Дестунис, «Опыт» и т. д., стр. 474, прим. 1.

³ Г. Дестунис, «Заметки» и т. д., стр. 5.

որ հվիայ կոչի» (էջ 172ա): Եվ իրոք հայանի է, որ Եվրիպոսը կամ նեգրեպոնասը, որը Եգեական ծովի ամենամեծ կղզին է, կոչվում էր նաև Եվրեա:

Այսպիսի բնագրական գիտությունների շարքը կարելի է երկարել, սակայն մենք չենք ուզում դուրս գալ գիտական հազարամյա համար բնագունված սահմաններից: Մեր նպատակն է լսել մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանության գոյություն ու նրա նշանակությունը:

Պետք է նշել, որ Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանության մեր այս օրինակի մեջ ևս նկատելի են աղճատման բազմաթիվ դեպքեր, որոնք բնագործինակող ձեռքի բացահայտ վրիպումներն են ցույց տալիս: Արդեն ձեռագրի տեր Թ. Մինրգատյանցը մատիտով ակօտի լուսանցքներում նշանակել է մի շարք լեզվական և բնագրական կարգի գիտություններ, բայց նա դժբախտաբար համեմատություն չի կատարել այն օրինակի հետ, որից կատարվել է բնագործինակությունը: Նրա գիտությունները շատ դեպքերում ճիշտ են, երբեմն համապատասխան են և երբեմն էլ տարակուսելի: Մենք ևս մեր կողմից նկատել ենք գրչական մի շարք սխալներ, որոնք վրիպել են Թ. Մինրգատյանցի ուշադրությունից: Սակայն այդպիսի գրչական վրիպումները գյուրությունը նկատելի են և չեն կարող բնահանրապես շփոթվել այնպիսի բնագրական ազավազումների հետ, որպիսիների մասին խոսեցինք վերևում:

Այժմ կա նաև Քրոնիկոնի հայերեն թարգմանության նախազապալար օրինակի հարցը: Ինչպես ասել ենք արդեն՝ հայերեն թարգմանության մեր ձեռքի տակ եղած օրինակը (ձեռ. № 2644) Կ. Պոլսի Պալատ թաղի հայկական թանգարանի ձեռագրերից է արտագրված եղել: Արդյոք սրտեղ է գտնվում ներկայումս այդ ձեռագիրը: Նրա հետքերը գտնելու համար մենք գիմեցինք Մեսրոպ Մազիսարոսի կազմած «Հայերեն ձեռագրաց բնահանուր ցուցակ»-ին¹, սրտեղ բնագրված է նաև պոլսահայ ձեռագրերի նկարագրությունը: Այդ ցուցակում, սակայն, մենք գտանք հիշատակություն ոչ թե Պալատ, այլ Օրթագյուղ թաղի մի ձեռագրի մասին, հետևյալ ձևով. «Յազագս պատճառաց Բալէօլիոսաց թագաւորութեան. թարգ. ի թուին 1772. Չ. Օրթագյուղ. նօտր. 390 էջ»²: Օրթագյուղի այս ձեռագիրը նույն չէ՞ արդյոք այն ձեռագրի հետ, որը մեկ դար առաջ Պալատում էր գտնվում: Դժվար է այդ մասին պնդել, բայց դա հավանական է: Այստեղ ավելորդ չէ նշել, որ մեր № 2644 ձեռագրում էլ, եթե բաց թողնենք Թ. Մինրգատյանցի մատիտով նշանակած վերնագիրը, բնագրի վերնագիրը ճիշտ և ճիշտ «Յազագս պատճառաց Բալէօլիոսաց թագաւորութեանն» է, որն, իրականություն մեջ, Ա. գրքի Ա. գլխի վերնագիրն է:

Քրոնիկոնի հայերեն այս թարգմանության երկու թերթի օրինակներ էլ գտնվում են Փարիզում, Bibliothèque Nationale, Ms. Arm. № 234 (=Suppl. Arm. № 46) և Ms. Arm. № 235 (=Suppl. Arm. № 53). Այս օրինակներում

¹ Մեսրոպ Մազիսարոսի այս անտիպ աշխատությունը գտնվում է Հայկական ՍՍԽ Գիտությունների ակադեմիայի Գատնություն ինստիտուտի արխիվում:

² Մեսրոպ Մազիսարոսը Քրոնիկոնի հեղինակի անունը նշում է «Գեորգ Գազգիացի»՝ Բյուրիմացաբար Phrantzes-ը շփոթելով français (ֆրանսիացի, գազգիացի) բառի հետ:

ևս պակասում է նախարանը, բայցի այդ՝ դրանցից առաջինը պարունակում է Ա և Գ գրքերը, բայց պակասում են Գ գրքի Ժ և ԺԱ գլուխները, իսկ երկրորդը պարունակում է Բ և Գ գրքերը, բայց պակասում են Բ գրքի Ա — Ժ է գլուխներն ու ԺԸ գլխի սկզբնավորութունը¹:

Մեծրոպ Մագիսարոսի Յուդահում Գեորգ Ֆրանցեաի անվան տակ նշվում են նաև Երուսաղեմի երկու ձեռագրեր՝ №№ 464 և 482, աշուխախորագրով. «Յադագս առման Կ. Պոլսոյ, յամի 1481 (sic)»: Մեզ հայտնի չէ այս ձեռագրերի բովանդակությունը: Արդյոք սա բնդարձակ Քրոնիկոնի թարգմանությունն է, թե համառոտ Քրոնիկոնի: Եվ եթե բնդարձակի թարգմանությունն է՝ արդյոք սա մեզ ծանոթ թարգմանությունն հեա նմանն է, թե մի ուրիշ թարգմանություն է:

Մեր № 2644 ձեռագրում Քրոնիկոնի թարգմանչի անունը չի երևում, բայց փարիզյան ձեռագրերում նշված է, որ թարգմանությունը կատարվել է Մելքիսեղեկ Թարգմանի ձեռքով 1768—1772 թվականներին²:

Մելքիսեղեկ Թարգմանը կամ Մելքիսեղեկ Բանասերը ծանոթ է մեզ ինքնուրույն և թարգմանական երկերով: Նրա ինքնուրույն աշխատությունների մեջ առանձնապես հիշատակվում է «Ճառ գովութեան գովելեաց»-ը, որը մի քանի ժամանակակիցների կենսագրությանն էր նվիրված: Որպես լավ հունագետ՝ Մելքիսեղեկը հունարեն լեզվից կատարել է մի շարք թարգմանություններ զանազան հեղինակներից (Գեորգ Ֆրանցես, Իգնատիոս Անախոբացի, Սամուել Ռարբի, Եվստրատիոս Արգենաի, և այլն): Թվում է, թե Մելքիսեղեկը Պալատեցի էր, որովհետև ապրել ու գործել է Պալատի (Կ. Պոլիս) Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու հովանու տակ: Եթե նա ծննդյամբ կոստանդինապոլսեցի էլ չէ, համեմայն դեպս պոլսահայ գաղթի գրական գործիչներից է, եթե նկատի ունենանք, որ նրա թարգմանությունները լեզվական և ոճի առանձնահատկությունների առակեալից պատկանում են այն խմբին, որի աչքի բնկնող ներկայացուցիչը Գեորգ Պալատեցին է: Մելքիսեղեկը մահացել է 1774 թ. հունվարին³:

Մելքիսեղեկ Բանասերի թարգմանությունների մեջ ամենաթանկագիններից մեկը Գեորգ Ֆրանցեսի Քրոնիկոնն է:

¹ F. Macler, «Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale», Paris, 1908, p. 124.

² Ibidem.

³ Մելքիսեղեկ Բանասերի գրական աշխատանքների մասին տեսնել մեր «Հայկական մատենագիտություն (Հնադույն ժամանակներից մինչև ժ.թ. դար)» աշխատությունը, որը հրատարակության բնթացքի մեջ է:

* * *

Հետևյալ համեմատական ցուցակը պատկերում է Գեորգ Ֆրանցեսի Քրոնիկոնի հունարեն բնագրի և հայերեն թարգմանության բնագրի (ըստ մեր օրինակի) միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները՝ գրքերի կամ հատորների ներքին բաժանումների վերաբերյալ:

Գիրք Ա.		Գիրք Բ	
Հայ. թարգմ.	Հուն. բն.	Հայ թարգմ.	Հուն. բն.
Գլ. 1	Գլ. 1	Գլ. 1	Գլ. 1
Գլ. 2	Գլ. 2	Գլ. 2	Գլ. 2
Գլ. 3	Գլ. 3	Գլ. 3	Գլ. 3
Գլ. 4	Գլ. 4	Գլ. 4	Գլ. 4
Գլ. 5	Գլ. 5	Գլ. 5	Գլ. 5
Գլ. 6	Գլ. 6	Գլ. 6	Գլ. 6
Գլ. 7	Գլ. 7	Գլ. 7	Գլ. 7
Գլ. 8	Գլ. 8	Գլ. 8	Գլ. 8
Գլ. 9	Գլ. 9	Գլ. 9—10	Գլ. 9
Գլ. 10	Գլ. 10	Գլ. 11	Գլ. 10
Գլ. 11	Գլ. 11	Գլ. 12	Գլ. 11
Գլ. 12	Գլ. 12	Գլ. 13	Գլ. 12
Գլ. 13	Գլ. 13	Գլ. 14	Գլ. 13
Գլ. 14	Գլ. 14	Գլ. 15	Գլ. 14
Գլ. 15	Գլ. 15	Գլ. 16	Գլ. 15
Գլ. 16	Գլ. 16	Գլ. 17	Գլ. 16
Գլ. 17	Գլ. 17—18	Գլ. 18	Գլ. 17—18
Գլ. 18	Գլ. 19	Գլ. 19—20	Գլ. 19
Գլ. 19	Գլ. 20		
Գլ. 20	Գլ. 21		
Գլ. 21	Գլ. 22		
Գլ. 22	Գլ. 23—26		
Գլ. 23	Գլ. 27—32		
Գլ. 24	Գլ. 33		
Գլ. 25	Գլ. 34		
Գլ. 26	Գլ. 35		
Գլ. 27	Գլ. 36		
Գլ. 28	Գլ. 37		
Գլ. 29	Գլ. 38		
Գլ. 30	Գլ. 39		
Գլ. 31	Գլ. 40		

Գիրք Գ	
Հայ. թարգմ.	Հուն. բն.
Գլ. 1	Գլ. 1, 2 (մասամբ)
Գլ. 2	Գլ. 2 (մասամբ)
Գլ. 3—4	Գլ. 3 (մասամբ)
Գլ. 5*	Գլ. 3 (մասամբ), 4 (մասամբ):

* Մեր այս օրինակում հայերեն թարգմանությունը կանոն է առնում հունարեն բնագրի 258-րդ էջի 18-րդ սողի վերջակետով (ըստ Բոննայի հրատարակության):

